

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна магістерська робота
на тему:
**«Геноцид як явище та його прояви у першій половині XX
століття»**

Виконала: студентка VI курсу, групи 61
Напряму підготовки 8.0203021 Історія*
денної форми навчання
Фірфіцька Галина Вікторівна
Керівник: д. і. н., професор
Стародубець Г. М.
Рецензент: д.і.н., професор
Якимович Б. З.

Житомир – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА та МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1. 1. Стан вивчення проблеми.....	7
2. 2. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	13
РОЗДІЛ II. ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ В ЄВРОПІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ	
2.1. Геноцид вірмен в Османській імперії.....	20
2.2. Голокост європейських євреїв.....	29
РОЗДІЛ III. ПРОЯВИ ГЕНОЦИДУ В СРСР	
3.1. Репресії 1930 – 40-х рр. в Україні.....	40
3.2. Примусові переселення народів СРСР під час Другої світової війни.....	55
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	71

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік;
США – Сполучені Штати Америки;
ЦК – Центральний комітет;
УРСР – Українська Радянська Соціалістична республіка;
ГУЛАГ – Головне управління таборів і місць утримання;
ООН – Організація об'єднаних націй;
ЮНЕСКО (англ. UNESCO) – Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури;
СС (нім. SS) – Захисні загони;
МПУ – Місця примусового утримання;
СВУ – Спілка визволення України;
УГКЦ – Українська греко-католицька церква;
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ;
ОУН – Організація українських націоналістів;
ЦК – Центральний комітет;
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія більшовиків;
НЕП – Нова економічна політика;
РНК – Рада Народних Комісарів;
УСРР – Українська соціалістична радянська республіка;
ДПУ – Державне політичне управління;
РСФСР – Російська соціалістична Федеративна Радянська республіка;
БССР – Білоруська Соціалістична Радянська республіка;
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична республіка;
ДКО – Державний Комітет Оборони;

ВСТУП

Актуальність проблеми. Історія першої половини двадцятого століття пов'язана не лише зі світовими війнами, які забрали мільйони людей. Вона включає й інші не менш жахливі події. Це репресії, етнічні чистки, примусові переселення народів та інші злочини, що можна кваліфікувати як геноциди, тобто найтяжчі злочини проти людства. Частина з яких пов'язана з особами Сталіна та Гітлера.

Геноцид є найтяжчим міжнародним злочином, що тягне за собою міжнародно-правову відповідальність як держав, так і винних у скоєнні цього злочину осіб. Дане положення визнане всіма державами світу і є нормою загального міжнародного права.

Проблема поняття геноцид, а також його інтерпретація у конкретних ситуаціях залишається актуальною і досі. Адже немає єдиної точки зору щодо визначення цього терміну та кваліфікації того чи іншого злочину як геноцид. Тому важливо глибше дослідити та проаналізувати явище геноциду та конкретні його прояви. Що дасть можливість визначити причини та наслідки таких дій і запобігти їх прояву у майбутньому. До того ж, попри масштабність жахливих подій, які відбувалися в українському суспільстві у XX столітті, у нашій державі й сьогодні відчувається брак колективної пам'яті про ці трагічні сторінки історії. Тому, щоб сформувати почуття спільності історичної долі українців і інших національних меншин України, зокрема кримських татар, необхідно консолідувати суспільство прикладами геноцидів.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є аналіз різних інтерпретацій явища геноциду та висвітлення його проявів у першій половині XIX століття.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- на основі вивчення наукових праць проаналізувати стан розробки теми у історіографії, відстежити появу нової наукової інформації в працях істориків, а також дослідити джерела;

- проаналізувати геноцид як явище, його наукові інтерпретації, дефініції та розкрити методологічні засади дослідження;
- висвітлити етнічні чистки в Європі у першій половині XIX століття, а саме геноцид вірмен і голокост європейських євреїв;
- дослідити прояви геноциду в СРСР: репресії в Україні у 1930 – 1940-х рр. та примусові переселення народів СРСР;
- сформулювати висновки, які витікають з аналізу окремо названих проблем й усієї теми в цілому.

Об'єкт і предмет дослідження відповідають його меті та завданням.

Об'єктом дослідження є геноцид як суспільно-політичне явище.

Предметом дослідження – зміст поняття геноциду та факти його конкретних проявів у першій половині XX століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють першу половину XX століття. Для більш поглибленого розкриття теми, вивчення окремих проявів геноциду та його суті виносяться за рамки вказаної хронології.

Територіальними межами дослідження є територія Європи, колишніх Османської імперії та СРСР.

Методи дослідження. Дипломну роботу виконано на засадах комплексного підходу до застосування наукових методів. Зокрема, використання логіко-семантичного підходу дало змогу проаналізувати базові елементи понятійно-категоріального апарату проблеми, що розглядалася. Застосування методу порівняння за найбільш важливими, суттєвими ознаками дозволило відмежувати геноцид від суміжних понять. На цій основі було виділено характерні ознаки геноциду. Порівняльний аналіз також зорієнтував на розкриття спільних та відмінних рис прояву геноциду у різних країнах, за різних конкретно-історичних умов та політичних обставин. Історичний метод надав змогу дослідити генезис геноциду. Метод системного аналізу дозволив розглянути геноцид в якості цілісного об'єкту. За допомогою структурно-функціонального методу в об'єкті дослідження

виокремлено складові, з'ясовано особливості їх функціонування та зв'язки між ними.

Методологічна основа дослідження визначена характером теми та його метою. Вирішенню дослідницьких завдань сприяло поєднання загальнонаукових, спеціальних підходів і принципів та емпіричних методів аналізу. Історичний підхід використано для аналізу етапів реалізації геноцидної політики. Застосування системного і структурно-функціонального методів дало змогу проаналізувати конкретні механізми планування та проведення депортаційних операцій, визначити роль відповідних політичних інституцій у реалізації різного роду репресивних заходів.

Практичне значення одержаних результатів

Систематизовані в дослідженні матеріали можуть бути використані при:

- написанні узагальнюючих праць, спеціальних досліджень з історії Першої та Другої світових воєн, геноциду вірмен, українців, голокосту;
- при підготовці до лекцій у школах, науково-методичних посібників з історії геноциду XX ст.;
- зібрані й проаналізовані історичні відомості можуть слугувати основою для проведення культурно-просвітницької роботи серед учнів школи, виховання міжетнічної толерантності.

Апробація результатів дослідження здійснена на VI Міжнародній Волинській історико-краєзнавчій конференції (студентська секція), яка відбулася в Житомирському державному університеті імені Івана Франка на у публікації «Геноцид як явище // Матеріали VI Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (студентська секція) історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, 15 листопада 2013 року: збірник студентських наукових праць. – Житомир. – 2013. – С. 203 – 204».

Структура роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів (шести підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (78). Обсяг основного тексту магістерської роботи 70 сторінок.

ВИСНОВКИ

Проблематика геноциду має досить широку історіографію, як в Україні, так і за її межами, але особливо активно дану тему почали досліджуватися після Другої Світової війни, а в Україні з проголошенням її незалежності. Є досить велике коло джерел. Та, незважаючи на це, багато аспектів є суперечливими і потребують подальшого вивчення. Аналіз праць, як очевидців тих подій, так і сучасних дослідників, які є досить цінним матеріалом з питань мого дослідження, дали можливість розкрити поставлені в дослідженні проблеми, уникнути однобічної оцінки жахливих подій першої половини XX століття, зробити відповідні висновки і узагальнення.

Геноцид трактується міжнародним правом як найтяжчий злочин проти людства. Його поняття надалі залишається глибоко дискусійним, зануреним у суспільні, юридичні, геополітичні дебати. Ухвалена у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Конвенція визначила сутність геноциду як «дії, здійснювані з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». Дехто із сучасних вчених трактують жертвами такого виду злочину політичні та соціальні групи. На сьогодні можна нарахувати десятки наукових визначень геноциду, які представляють геноцид у ширшому і вузькому розумінні, деякі історики взагалі геноцидом називають лише голокост. Тому питання геноциду як явища й досі потребує наукового вивчення і переосмислення, адже визначення даного поняття, закріпленого в Конвенції ООН 1948 року, є, на нашу думку, багато в чому суб'єктивним і недостатньо сформульованим, зважаючи на історичні обставини. До того ж, навіть відштовхуючись від правового визначення геноциду, багато фахівців не можуть дійти згоди щодо означення тих, чи інших подій злочином геноциду, адже їх можна трактувати по-різному. Окремі держави приймають власні закони про геноцид, виходячи з національних інтересів.

В міжнародній практиці цей термін застосовується доволі нечасто: на сьогодні геноцидом визнають знищення 1915 – 1916 рр. на теренах Оттоманської імперії майже півмільйона вірмен, події, які відбувались в окупованій нацистами Європі (геноцид євреїв і циган), колишній Югославії (геноцид хорватів і мусульман) і Руанді (геноцид тутсі). А щодо визнання геноцидом інших злочинів, зокрема голодомору в Радянській Україні 1932-1933 року, немає єдиної точки зору.

У першій половині XX століття відбувся ряд злочинів геноциду як на теренах Європи, так і на теренах колишнього СРСР. Це геноцид вірмен в Османській імперії, голокост європейських євреїв, голодомор, примусові переселення народів.

Геноцид вірмен був запланований і здійснений Оттоманською імперією у 1915 – 1916 рр. В результаті геноциду було припинено більш ніж 2500-річну присутність вірменського народу на своїй історичній батьківщині. Здійснений у Туреччині геноцид вірмен завдав величезної шкоди духовній і матеріальній культурі вірменського народу. У 1915 – 1916 і наступні роки були знищені тисячі вірменських рукописів, що зберігалися у вірменських монастирях, зруйновані сотні історичних та архітектурних пам'яток, спалюжені святині народу. Руйнування історико-архітектурних пам'яток на території Туреччини, привласнення багатьох цінностей культури вірменського народу триває по теперішній час. Пережита вірменським народом трагедія позначилася на всіх сторонах життя і суспільної поведінки вірменського народу, міцно осіла в його історичній пам'яті. Факт геноциду вірмен визнаний основними міжнародними державами. Рада Музею Голокосту Сполучених Штатів, як незалежна федеральне агентство, 30 квітня 1981 одноголосно прийняла рішення включити матеріали щодо геноциду вірмен в матеріали Музею. Але при цьому геноцид вірмен заперечується ініціатором, тобто Туреччиною. Наслідки конфлікту зберігаються до теперішнього часу, і на даному етапі є невирішеним питання про транспортно-комунікаційну блокаду Вірменії.

Голокостом називають геноцид єврейського народу під час Другої світової війни. Коли у 1933 р. націонал-соціалісти прийшли до влади, німецькі євреї одразу зіткнулися з дискримінацією та насиллям. Нацисти вбачали у євреях загрозу для німецької і світової культури, вони боролися з ними як зі злом. Але вороже ставлення, ненависть до євреїв зародилася ще в ранньому середньовіччі, а наприкінці XIX століття загострились. Тому дискримінаційна політика щодо євреїв не є витвором гітлерівців, вони лише розвинули ці ідеї, але не в бачених до того часу масштабах і здійснили найбільший злочин проти людства – геноцид євреїв (голокост), який у своїх цілях і масштабах перевершив усі злочини здійснені людством до нього і після. Адже його метою було повне винищення єврейської нації як такої. І якщо під час геноциду вірмен чи голодомору в Україні можна було хоч якось врятуватись чи вижити, то євреїв у таборі смерті був приречений.

До кінця війни було винищено 6 000 000 єврейських чоловіків, жінок та дітей. Слово «голокост» що означає жертвоприношення. Іноді вживається ще єврейське слово «Шоа», що на івриті означає «руйнівний ураган». Після війни деякі євреї намагалися побудувати нове життя у країні, де мешкали до трагедії. Інші залишили Європу і емігрували до США чи Палестини.

Є теми, які довгий час замовчувались, навіть старанно приховувались. Такою є тема Голодомору. Сьогодні не визнавати голодомор неможливо. Станом на 2011 рік він офіційно визнаний геноцидом українського народу в 23 країнах.

Таким чином голодомор 1932 – 1933 рр. є геноцидом українського народу. Адже голод був штучно організований. Доказами цього є такі факти, що у той час як українські села вимирали від голоду, сталінський режим організовував постійне вивезення зерна з голодуючих районів, вилучення продуктів харчування та, навіть, жорен і м'ясорубок з метою недопущення помолу в селянських господарствах, селянам заборонялося виїжджати із сіл. Водночас, коли селяни не мали крихти хліба, у країні на повну функціонували спиртові заводи на зерновій сировині. До того ж, відбувався

постійний терор щодо селянства в 1929 – 1933 рр.: розстріли, масові ув'язнення, депортації, фізичне насилля. А влада натомість ретельно приховувала події Голодомору. Разом з тим, треба зауважити, що в Україні, як і за її межами не досягнуто згоди стосовно подій, означених як «голодомор».

Стосовно кваліфікації голодомору як акту геноциду історики висловлюють певний спектр альтернативних думок: від того, що не можна кваліфікувати геноцидом події, що сталися до укладення міжнародного документу про геноцид (1948 р.) до того, що оскільки від голоду помирали не лише в Україні, то нема доказів про акцію, направлену саме проти українців. Але ніхто із сумлінних учених і політиків не заперечує той факт, що голодомор в Україні був і були жертви.

Ще одним злочином сталінського режиму є примусові переселення народів СРСР. Загалом у роки Другої світової війни радянський режим депортував представників 61 народу. Сім народів (німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, кримські татари) були депортовані повністю. Ці народи примусово переселили за етнічною ознакою, без уваги на особисту вину окремих людей. Найбільших демографічних втрат зазнали карачаївці, серед яких у перші роки депортації померло понад 48 % усіх виселених. Згідно із радянськими офіційними даними, тільки до осені 1948 року померло майже 20 % осіб, депортованих із Криму. Представники депортованих народів зазнали важких культурних втрат. Нерідко розселення депортованих народів серед представників інших народів, особливо, малих етносів, мало руйнівне значення для розвитку їхньої мови, культури та освіти.

Таким чином, геноциди першої половини ХХ століття наклали важкий відбиток на подальшу долю народів, щодо яких проводилися геноцидні дії. Був втрачений генофонд багатьох націй, змінена географія їх проживання, знищені культурні надбання. Зокрема, останні події в Україні показали наслідки загибелі мільйонів українських селян під час голодомору, замість яких на територію України була переселена велика кількість росіян і

білорусів, що змінило етнічний склад українських земель. Це ж стосується Кримського півострова. Тобто, геноциди призводять не лише до чисельних втрат населення певної групи, а й несуть за собою її величезні культурні втрати й згубно впливають на подальшу долю, що яскраво можна прослідкувати на прикладі українського і вірменського народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Державний архів у Житомирській області – «О переселении колхозников с Житомирской области в Крымскую АССР» – Ф. П-76, оп. 2. Спр. 31. – 23 серпня 1944 р. – 18 арк.
2. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 50. – С. 504.
3. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/>
4. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1969. – № 14. – С. 104

Наукові статті та монографії

5. Альтман И. Майданек глазами Константина Симонова // Режим доступу: <http://www.holofond.ru/details/2004/maydanek.html>
6. Айвазян А. Стратегические последствия геноцида армян / А. Айвазян // Византийское наследство (информационно-аналитический журнал). – Ереван: «Патрида», 2002. – № 3. – С. 15 – 17.
7. Арутюнян М. А. Понятие геноцида. Историческая обусловленность международно-правового закрепления геноцида как преступления против безопасности человечества / М. А. Арутюнян // Актуальные проблемы российского права. – 2009. – № 3. – С. 403 – 414.
8. Бабич В. В. Депортація етносів Криму в роки Другої світової війни як прояв політики етноциду // Режим доступу: <http://cidct.info/uk/publications/Panchuk/36.html>

9. Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території півдня України (1929 – 1933 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. М. Бахтін – Київ, 2006. – 23 с.
10. Бем М. В. Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо кваліфікації окремих прикладів масових порушень прав людини як злочину «геноциду» / М. В. Бем // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Том 2 – С. 208 – 211.
11. Білан С. Голодомор 1932 – 1933 рр. та його наслідки в Україні / С. Білан // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2012. – Т. 8. – С. 12 – 18.
12. Біль Бабиного Яру (до 70-річчя трагедії) // www.city-adm.rv.ua/RivnePortal/.../20110927_02.doc
13. Бугай Н. Депортація народів // Война и общество, 1941-1945 книга вторая. – М.: Наука, 2004.
14. Василенко В. Кваліфікація голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні як злочину геноциду і постанова Апеляційного Суду с. Київ від 13 січня 2013 р. // «Мандрівець». – Тернопіль, 2013. - № 6 (108). – Листопад – грудень. – С. 7 – 9.
15. Веселова О. М. Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциди 1932 – 1933 рр. в Україні // Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/pamyatni-znaki-i-pam-yatniki-zhertvam-golodu-genotsidu-1932-1933-rr-v-ukraini>
16. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917 – 1953 рр.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.
17. Вртанесян К. История геноцида армян 1853 – 1923 гг. // Режим доступу: <http://genocide.ru/history/april-24.htm>

18. Геноцид вірмен // Режим доступу: http://www.genocide-museum.am/rus/armenian_genocide.php
19. Геноцид України в XX столітті // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції – Львів, 2010. – 448 с.
20. Голокост в Україні // http://www.biglib.com/book/65_Golokost_v_Ykraini/6990__14_OPIR_GOLOKOSTY_PR_AVEDNIKI_NARODIV_SVITY
21. Гон М. Геноциди першої половини XX ст.: порівняльний аналіз / М. Гон – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 180 с.
22. Гон М. Геноцид: сутність явища та його суб'єкти / М.Гон // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2011. – С. 304 – 313.
23. Горовская Н. Геноцид как феномен XX века [Електронний ресурс] / Н. Горовская. – Режим доступу: <http://www.vestnik.com/issues>
24. Гутман И. Основные вехи истории Катастрофы // Режим доступу: http://www.biglib.com/book/65_Golokost_v_Ykraini/
25. Давлєтов О. Теорія і практика антисемітської політики НСДАП на теренах Третього рейху (на прикладі гетто) / О. Давлєтов // Проблеми історії голокосту – Дніпропетровськ: «Ткума», 2013. – Вип. 6. – С. 58 – 68.
26. Давтян Д. А. Геноцид вірмен в Османській імперії 1915 – 1917 рр. та одеська громадськість (за матеріалами місцевих часописів) / Д. А. Давтян // Інтелігенція і влада. – 2006. – Вип. 8. – С. 100 – 112.
27. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-і роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.
28. Долгополова Ж. Рафаэль Лемкин – отец «Конвенции о предупреждении преступления геноцида» [Електронний ресурс] / Ж. Долгополова // Заметки по еврейской истории. – 2009. – №11. – Режим

доступу:

[http://berkovich-](http://berkovich-zametki.com/2009/Zametki/Nomer11/Dolgopolova1.php)

[zametki.com/2009/Zametki/Nomer11/Dolgopolova1.php](http://berkovich-zametki.com/2009/Zametki/Nomer11/Dolgopolova1.php)

29. Энциклопедия холокоста // <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005145>
30. Зейтуньян Л.С. Армянское население в Османской империи накануне геноцида 1915 г. [Электронный ресурс] / Л. С. Зейтуньян // Вестник Адыгейского Государственного Университета. Серия 1: Регионоведение: Философия, История, Социология, Юриспруденция, Политология, Культурология. – Выпуск № 4 / 2010 // Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/armyanskoe-naselenie-v-osmanskoy-imperii-nakanune-genotsida-1915-g>
31. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни / Н. Зіневич // Голокост і сучасність. – 2009 . - № 2 (6). – С. 148 – 163.
32. Зінченко Ю. Кримські татари: Іст. нарис. / Ю. Зінченко – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 205 с.
33. Ісакова Н. П. Голодомор 1932 – 1933 рр. очима істориків: до 80-х роковин голодомору в Україні / Ісакова Н. П., Селезньов А. М. // Вісник аграрної історії. – 2012. – №3 – С. 70 – 80.
34. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси / О. М. Каліщук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 510 с.
35. Катастрофа. Нацистская политика уничтожения еврейского народа и этапы Катастрофы // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15341>
36. Книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років у Житомирському районі. – Житомир: М. Косенко, 2008. – 320 с.

37. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Ж. Ковба – К.: «Дух і Літера», 2009. – 296 с.
38. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.
39. Козицький А. Голодомор у світлі політики масового винищення населення у ХХ столітті // http://tvi.ua/lecture/2012/12/01/problem_i_pam%20%99yati_ta_viznannya_golodomoru_genocidom
40. Колесо історії: Історичний альманах (додаток до збірника «Тези наукових робіт»). Випуск 3. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Пам'ять народу/ Упорядник Сульжик О.В. – Рівне, 2011. – 156 с.
41. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. / Р. Конквест – Київ: Либідь, 1993. – 384 с.
42. Лемкін Р. Советський геноцид в Україні // Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/rafael-lemkin-sovetskii-genotsid-v-ukraine>
43. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Литвин – Київ, 2006. – 23 с.
44. Лучицкая С. И. Евреи / С. И. Лучицкая // Словарь средневековой культуры. – М: Феникс, 2003. – С. 164 – 170.
45. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932 – 1933рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 34 – 47.
46. Мейс Д. Штучний голод 1933 року в радянській Україні: що сталося й чому? // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 185 – 200.

47. Михальчук Р. Праведники народів світу: особливості надання статусу рятівникам євреїв // Режим доступу: http://history.ui.ua/ukraine_in_worldwarthesecond/pravednyky_narodiv_svit
48. Міхман Д. «Єврейське питання» як камінь спотикання: німецьке вторгнення в Польщу (1939 р.) та Радянський Союз (1941 р.) і їх значення для німців і місцевих жителів / Д. Міхман // Проблеми історії голокосту – Дніпропетровськ: «Ткума», 2010. – Вип. 5. – С. 7 – 20.
49. Мусієнко Г. Бабин яр: реанімація голокосту і приватизація України [Електронний ресурс] // **«Персонал-плюс»**. – **2006**. – № 39 (190). – 5 жовтня. – Режим доступу: <http://www.e-reading.ws/bookreader.php/1001891/>
50. Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В. Старка. / Н. Наймарк – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
51. Ноздратенко О. М. Сталінізм в Україні кінця 20-х – початку 30-х років ХХ [Електронний ресурс] / О. М. Ноздратенко // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository, 2003. – С. 94 – 98. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua>
52. Операція «Чечевица» з депортації чеченського та інгушського народів // Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=390>
53. Пагіря О. З історії голокосту в Галичині // Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=169>
54. Панчук М. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
55. Пам'ятне місце, де знаходилося єврейське гетто // Режим доступу: <http://my.berdychiv.in.ua/images/pam/g046.htm>
56. Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках / Г. Папакін // Архіви України. Науково-практичний Журнал. – 2008. – № 3 – 4. – С. 14 – 28.

57. Петрас Д. Епоха модерна и геноциды 20-го века: строительство империи и массовые убийства [Електронний ресурс] / Д. Петрас // Режим доступу: <http://left.ru/2006/11/modern145.phtml>
58. Петренко В. І. Більшовицька влада та подільське селянство у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: причини, технології, демографічні наслідки голодомору-геноциду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Петренко – Кам'янець-Подільський, 2009. – 18 с.
59. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроби аналізу деяких аспектів // Режим доступу: <http://teatrnn.pl/sprawiedliwi/ua/node/485/>
60. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СРСР / П. Полян. – М.: Мемориал, 2001 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/deport/>
61. Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів / А. Портнов // Україна модерна. – Київ: Критика, 2008. – С. 83 – 113.
62. Сваранц А. Геноцид армян в Османской Турции: причины, этапы и последствия в национальной и международной жизни // Режим доступу: http://karabah88.ru/history/genocid/24_svaranc.html
63. Снайдер Т. Голокост: ігнорована реальність // Режим доступу: <http://provid.org/2009/11/29/golokost-ignorovana-realnist-timoti-snyder>
64. Соломатин Ю. Геноцид: от библейских времен до XX века // Режим доступу: <http://www.pravda.ru/world/nationals/nasledie/24-04-2006/50923-genocid-3/>
65. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939-1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / Ю. М. Сорока – Київ, 2009. – 35 с.

66. Тернон Ів. Розмышлення о геноциде [Електронний ресурс] / Ів. Тернон // Режим доступу: www.hrights.ru
67. Товмасян А. Діти як жертви Геноцида: приклад армян // Голос Арменії. – Режим доступу: http://24april1915.info/news/deti_genocida/2012-04-24-430
68. Токарський В. В. Політичні репресії у Західних областях України у 1939 – 1941 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Токарський – Луцьк, 2011. – 23 с.
69. Україна соборна: Зб. Наук. статей / – Київ, 2004 – Вип. 1. – 379 с.
70. Черновицкая Ю. В. «Косвенный» геноцид в современном обществе (социально-философские аспекты) / Ю. В. Черновицкая // Вопросы философии, 2008, № 10, С. 165 – 171.
71. Чирков Ю. Геноцид армян. 1915 год // Режим доступу: http://www.psj.ru/saver_national/detail.php?ID=67084
72. Чорнописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / В. Чорнописька // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2010. – Т. 5. – С. 250 – 255.
73. Фрей Л. В. Заможні верстви українського села в умовах колективізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Фрей – Черкаси, 2011. – 26 с.
74. Шестаков А. Знедолені двічі / А. Шестаков // Україна молода. – 2004. – 18 травня. – С. 6.
75. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Шитюк – Київ, 2001. – 26 с.
76. Щупак І. До дискусії щодо характеристики Волинської трагедії як геноциду та співставлення її з голокостом / І. Щупак // Проблеми

історії голокосту – Дніпропетровськ: «Ткума», 2013. – Вип. 6. – С. 125 – 142.

77. Янівський концтабір // Режим доступу:

<http://www.territoryterror.org.ua/uk/projects/prisons/yaniv/>

78. Яценко Є. Ю. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. Ю. Яценко – Харків, 1999. – 17 с.